

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

В.М.Щербатюк*

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ НА КИЇВЩИНІ 1917–1923 рр.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті на основі досліджень сучасних вітчизняних учених простежується стан висвітлення селянського повстанського руху на Київщині в 1917–1923 рр.

Київщина у 1917–1923 р. стає одним із найбільших осередків повстанського руху в Україні. Його зростанню сприяло збереження у пам'яті місцевого населення колишніх традицій українського козацтва. Селянські загони та організоване 1917 р. у Звенигородському повіті вільне козацтво не лише вистояли у боротьбі з навалом більшовиків на початку 1918 р., а й завдали їм значних втрат. Повстанський рух селян Київщини ще більше посилювався з приходом в Україну австро-німецьких військ та внаслідок не вирішення аграрного питання.

Історії селянсько-повстанського руху на Київщині присвячена значна кількість праць. Великий інтерес привертають дослідження, що побачили світ після 1991 р., адже саме вони вирізняються з-поміж інших відсутністю ідеологічних нашарувань. Проте питання залишається недостатньо дослідженим. Рівень висвітлення повстанського руху 1917 – поч. 1920-х рр. у цілому є нерівномірним для різних регіонів України. У переважній більшості праць традиційним залишається територіальне виокремлення селянського повстанського руху доби революційних подій за принципом – Правобережжя, Лівобережжя, Південь України. Значною мірою це не дозволяло зосереджувати увагу безпосередньо на менших регіонах, у тому числі й на Київщині.

Зокрема, питання селянського повстанського руху на Правобережній Україні розглянуто в колективній монографії «У поході за волею: (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році)» П.Захарченка, Н.Земзюліної, О.Нестерова¹, дисертаційних дослідженнях О.Нестерова², П.Стегнія³, С.Олійника⁴, у монографії та дисертаційному дослідженні Д.Красносілецького⁵. Розвитку повстанства на Лівобережжі присвячені дисертація П.Ісакова⁶, дисертація та монографія А.Лисенка⁷. Селянський повстансько-партизанський рух Півдня України досліджує Ю.Котляр⁸. Значною мірою його висвітлено у колективній праці Є.Горбунова, Ю.Котляра, М.Шитюка «Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр.»⁹. Однак переважна частина досліджень, що відтворюють повстанський рух в окремих регіонах, мають узагальнюючий характер. Такий поділ не дозволяє повною мірою зрозуміти існуючі відмінності типології повстань,

* Щербатюк Володимир Михайлович – канд. іст. наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

тактики і стратегії боротьби безпосередньо на Правобережжі, Лівобережжі та на Півдні України, що часто визначалися, наприклад, особливістю місцевого ландшафту, специфікою історичних умов певної території тощо. Окрім того, у межах окремих із названих вище регіонів відмінними були активність повстанців, їх ідеологічні уподобання тощо. Ці особливості повстанського руху характерні в окремих, назовемо мікрорегіонах, ще донедавна залишалися майже невивченими. Однак в останні роки з'явилися дослідження В.Ревегука¹⁰, С.Богана¹¹, К.Завальнюка¹², Ю.Федоровського¹³, Я.Мотенка¹⁴, присвячені повстанському рухові, зокрема, на Полтавщині, Одещині, Поділлі, Миколаївщині, Донбасі та Харківщині.

Останнім часом вийшла низка загальних досліджень, в яких автори зосередили увагу на основних рисах селянського повстанського руху 1917–1923 рр., у тому числі й на Київщині¹⁵. Цього питання торкалися у своїх працях В.Солдатенко¹⁶, О.Ганжа¹⁷, О.Божко¹⁸, П.Захарченко¹⁹, М.Ковальчук²⁰, Н.Земзюліна²¹, Я.Малик та О.Берега²², В.Лободаєв²³, І.Куташев²⁴, О.Нестеров²⁵, П.Стегній²⁶, Д.Красносілецький²⁷ та ін., а також автори окремих колективних досліджень²⁸. Однак селянсько-повстанський рух Київщини у них згадувався попутно, у контексті висвітлення проблем досліджень. Окремі праці П.Захарченка²⁹, В.Щербатюка³⁰, С.Богана³¹, К.Петриченко³², М.Ковальчука³³ та ін. були присвячені безпосередньо селянсько-повстанському рухові Київщини. Проте в одних працях перевага віддавалася деяким напрямкам чи аспектам боротьби, в інших ішлося про окремі повстання, або ж висвітлювалися події певних періодів революції.

Подальшому дослідженню проблеми, на нашу думку, сприятиме огляд стану висвітлення в сучасній історіографії селянсько-повстанського руху зазначеного регіону, що й ставиться автором за мету в даній публікації. У зв'язку з цим постає завдання здійснити аналіз праць вітчизняних дослідників із даної проблеми у контексті історичних подій та реалій. Межі досліджуваного періоду обумовлюються з 1917–1918 р., коли селянський рух стає організованим і найбільш масовим, до 1923 р. – часу затухання локальних селянських виступів. Ігнорування останніх, на наш погляд, зашкодило б найбільш повному висвітленню та розумінню селянського руху в цілому.

Досліджуючи сучасну історіографію проблеми, відзначимо, що в основі селянського руху лежало невдоволення селянства аграрними відносинами, що вилилось у боротьбу за землю, в ході якої українське селянство вдавалося до вироблення власних норм регулювання життя.

Із початком революційних подій 1917 р. селянський рух активізувався, а розчарування безземельного селянства у неспроможності Тимчасового, а згодом й українських урядів розв'язати аграрне питання стало стимулюючим фактором у боротьбі. У ході подій Української революції селяни все більше переконувалися, що власниками землі вони можуть стати за умови господарювання у своїй державі. Можемо говорити, що селянський рух в обставинах революції модернізувався: відбувалося взаємопоєднання соціального і національного елементів. Досить чітко це простежується у масовому селянському рухові 1918 р., який частина істориків об'єктивно називає селянською війною³⁴. А в умовах антиселянської репресивної політики, що її впроваджувала радянська влада, селянський рух набув форми партизансько-повстанської боротьби.

Можемо твердити, що одним із чинників, який сприяв розвитку селянського руху 1917 р. на Київщині, було виникнення у Звенигородському повіті, а потім поширення по всій Україні вільного козацтва – громадської організації, яка досить швидко переросла у військові органи народної міліції. Відомий учений В.Солдатенко у другому томі своєї праці «Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Рік 1918» визначив ставлення до вільного козацтва як до «специфічної формації», яка в конкретно-історичних обставинах була здатна на «умовно говорячи, пульсуюче функціонування – то швидке збільшення рядів, то замирання на якийсь час»³⁵. Дослідник твердить: «В організації «Вільного козацтва» було більше недоліків, ніж плідної, цілеспрямованої роботи». Проте він не заперечує участі вільнокозачих загонів узимку 1917–1918 рр. у протидії більшовицькій агресії, про що переконують автори двотомника нарисів «Історія українського козацтва»³⁶. Однак В.Солдатенко зазначив, що у цьому напрямку необхідні додаткові зусилля, передусім у регіонально-краєзнавчому зрізі³⁷.

До спроби здійснити таку роботу вдався авторський колектив історико-краєзнавчого довідково-енциклопедичного видання «Край козацький» (К., 2004. – 408 с.). У низці наукових статей дослідження – «Вільне козацтво», «Гризло Семен», «Звенигородське збройне повстання», «Кіш вільного козацтва», «Наради керівників Звенигородського повіту щодо припинення боротьби отаманів вільного козацтва проти радянської влади», «Перший Всеукраїнський з'їзд вільного козацтва», «Стрілецький полк Звенигородського повіту» та ін. тією чи іншою мірою розкривається діяльність вільного козацтва, зокрема на Київщині. Так, у статті «Тимчасовий революційний комітет з охорони порядку на Звенигородщині» йдеться про те, що в умовах більшовицької агресії початку 1918 р. у Звенигородці 13 лютого 1918 р. на повітовому з'їзді представники від повітової народної управи, селянської спілки, земельного комітету, вільного козацтва й організованого робітництва створили Тимчасовий революційний комітет з охорони порядку на Звенигородщині, який проіснував до 18 березня 1918 р. У статті чітко окреслено основні функції новоствореного органу: збереження існуючої влади, забезпечення порядку в повіті, боротьба з анархією та більшовиками. Разом із тим зазначено, що 19 лютого Тимчасовий комітет прийняв постанову, згідно з якою у місті та у повіті вводилося військове становище. Охорона Звенигородки забезпечувалася комітетом охорони міста, а порядок у селах і містечках – загонами вільного козацтва. Отаманом Звенигородського коша вільного козацтва було обрано Ю.Тютюнника³⁸. Сучасні вітчизняні дослідники В.Лободаєв та Г.Савченко у статті «Діяльність загонів вільного козацтва (лютий – квітень 1918 р.)» переконують, що у південних повітах Київщини та у Північній Херсонщині у лютому 1918 р. під керівництвом Ю.Тютюнника Звенигородський кіш перетворився на штаб об'єднаного вільного козацтва, який успішно вів боротьбу з більшовицькими військами³⁹.

На підтвердження цього свідчать переконлива перемога восьмитисячного війська вільного козацтва з 8-ю російською армією у бою в районі залізничної станції Бобринська (нині станція Шевченкове Черкаської області). Вільнокозачі частини Київщини представляли загони зі Звенигородського і Черкаського повітів. У контексті розвитку вільнокозачого руху в 1917–1918 рр. цієї події торкалися у своїх працях В.Верстюк⁴⁰, В.Лободаєв⁴¹, В.Бондаренко⁴².

Безумовно, що на Київщині вільне козацтво протягом другої половини 1917 – по квітень 1918 рр. заявило про себе як дедалі більш організована, зростаюча із селянсько-протестного стихійного загалу, структура, здатна повести за собою широкі народні маси у процесі як охорони порядку, так і захисту української державності.

Про роль вільного козацтва у повстанському русі Київщини йдеться у колективному дослідженні «Шевченків край: історико-етнографічне дослідження», однією з характерних особливостей якого є залучення до наукового обігу значної кількості нового архівного матеріалу⁴³. На його основі та спеціальної наукової літератури простежено поширення відновлення українського козацтва зі Звенигородського повіту Київської губернії на інші повіти, а далі – за Дніпро, в Полтавську губернію, на Чернігівщину, Катеринославщину. Автори акцентували увагу на тому, що чисельність вільного козацтва вже у 1917 р. сягала 60 000 осіб, доводять, що з цієї сили Українська Центральна Рада могла створити надійну опору молодій державності, використати її у забезпеченні порядку. Проте, як зазначено, провідники української революції із самого початку вкрай підозріло поставилися до створення козацьких загонів⁴⁴.

У праці тією чи іншою мірою висвітлено діяльність селянських отаманів, зокрема Ю.Тютюнника, С.Гризла, А.Гулого-Гуленка, І.Лютого-Лютенка, Квітковського, П.Дерещука, Пугача, Проценка, С.Туза, Мартиновського, Музики, Кравченка, Чорного Ворона, Загороднього, Хвилі, Орлика та багатьох ін.

У розділі «Зростання свідомості українців. Національно-визвольний, селянсько-повстанський рух 1917 – початку 1920-х років» йдеться про динаміку селянсько-повстанського руху на території колишньої Київської губернії у 1917–1923 рр. Зокрема, доведено зростання селянсько-повстанського руху Київщини в 1918–1919 рр., висвітлено хід боротьби селян краю проти австро-німецьких військ та більшовиків, показано розгортання в регіоні червоного терору та масових репресій⁴⁵.

Улітку 1918 р. селянський рух на Київщині набув масового характеру. Найбільш виразно це проявилось в ході Звенигородського збройного повстання, якому в різний час приділяли увагу у своїх працях В.Солдатенко⁴⁶, П.Захарченко⁴⁷, В.Щербатюк⁴⁸. Автори переконливо твердять, що Звенигородське збройне повстання – одне з найбільших виступів селян проти присутності в Україні австро-німецьких військ та їх політики в регіоні. Наводять причини повстання, досліджують його розгортання на Звенигородщині та поширення на територію Таращанського, Уманського, Канівського й інших повітів Київської губернії, в інші губернії Правобережжя і на Лівобережжя. Зокрема, П.Захарченко найважливішими причинами повстання обґрунтовано визначив свавілля австро-німецьких військ, каральні експедиції землевласників та безсилля української влади⁴⁹. В.Солдатенко в історичному нарисі «Українська революція» назвав повстання найяскравішим прикладом боротьби за людську гідність і відзначив, що в ході його розгортання боротьбу селян за свої права і волю очолили перші командири вільного козацтва⁵⁰.

Дещо розходяться думки авторів щодо місця початку повстання. Так, якщо В.Солдатенко наводить дані, що повстання вибухнуло в Лисянці і блискавично охопило сусідні села⁵¹, то П.Захарченко висловив думку, що

повстання спалахнуло майже одночасно в кількох селах Звенигородського повіту: 3 червня – у Лисянці, у відповідь на спроби карального загону вилучити зброю; 4 червня – у с. Пединівка, внаслідок обурення убивством чиновником державної варті селянина; того ж дня збройним спротивом селян українській офіцерській сотні поблизу с. Ганжалівка: поранено 5 офіцерів, загін відступив до Лисянки⁵².

Дещо по-іншому викладений початок повстання в розділі «Звенигородське збройне повстання» монографії «Історія регіонів України: Лисянщина». Зокрема, у ньому зазначено, що повстання почалося передчасно, 3 червня 1918 р., виступом селян с. Орли Лисянської волості Звенигородського повіту, як опір прибулому в село каральному загону, який був знищений. Наступного дня селяни розгромили німецько-гетьманський загін у с. Ганжалівка. Миттєво повстання перекинулося на містечко Лисянку⁵³.

Проте у зазначених дослідженнях упущено час і місце генеральної битви повстанців із противником. Тож додамо: залишки селянського повстанського війська у 20-х числах липня 1918 р. були оточені в районі м. Ставище Київської губернії, а 29–30 липня відбувся бій, у ході якого повстанцям удалося прорвати кільце оточення. Правда, П.Захарченко наводить факт успішного прориву повстанських військ з оточення в районі містечка Стеблів Канівського повіту. Ми не виключаємо цього факту, адже залишки повстанського загону рухалися на схід, до Дніпра, з метою переходу на лівий берег. Про переправу повстанців на Лівобережжя йдеться у працях В.Солдатенка⁵⁴, П.Захарченка⁵⁵, В.Щербатюка⁵⁶ та ін.

Принагідно зазначимо про участь у повстанні нащадків Тараса Шевченка – Ананія і Левка Шевченків. Тут є певні розбіжності дослідників щодо участі Левка в керівництві повстанням. Непереконливими є відомості П.Захарченка, що «за повідомленнями офіційної преси, селянськими загонами керував М.Павловський»⁵⁷. На основі аналізу матеріалів О.Доценка, споминів Ю.Тютюнника та інформації самого Л.Шевченка в дослідженні «Звенигородське збройне повстання» подано твердження, що повстання очолив Левко Шевченко, а ідейним натхненником був Ю.Тютюнник⁵⁸. Колишній Звенигородський повітовий отаман М.Павловський, визнавши свою участь у підготовці повстання, офіційно і категорично заявив, що не брав участі у його проведенні. Із метою уникнути арешту з боку влади та представників німецької сторони напередодні повстання він виїхав до Одеси, а потім на Кубань⁵⁹.

Сучасні дослідники одноставно доводять, що рушійною силою збройного виступу були створені 1917 р. загоми вільного козацтва⁶⁰, а боротьба мала національно-визвольну спрямованість⁶¹.

Звенигородське збройне повстання сприяло розвитку громадянського суспільства, збагатило досвід селянства в його боротьбі з окупантами, мало великий вплив на народні маси і послужило подальшому наростанню боротьби з гетьманським правлінням, сутність якого досить чітко сформулював відомий український учений Р.Піріг. Зокрема, у дослідженні «Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.)» історик висловився про гетьманське правління як про авторитарно-бюрократичний режим із близькими до диктаторських повноваженнями глави держави, відсутністю представницького органу влади, поєднанням в уряді законодавчих і виконавчих функцій, суттєвим обмеженням демократичних

свобод, вузькою соціальною базою і тимчасовим характером правління. І далі додав: «Потужний орган підтримання правопорядку та державної безпеки гетьманського режиму – державна варта – нерідко виступала інструментом придушення селянського повстанського руху»⁶².

П.Захарченко запевнив, що вже перші серйозні зіткнення селян із гетьманськими військами відбулися на Київщині, у ході Звенигородського повстання біля с. Виноград Звенигородського повіту 20 липня 1918 р.⁶³ Цей факт підтвердили сучасні науковці спільно з місцевими членами організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України під час експедиційних пошуків⁶⁴. Відомий вітчизняний дослідник В.Сідак у праці «Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії)» на основі агентурних відомостей гетьманської контррозвідки і державної варти називає Звенигородський і Таращанський повіти Київської губернії головними центрами зародження антигетьманського повстання в листопаді–грудні 1918 р.⁶⁵

Використовуючи багаті на фактологічний матеріал дослідження радянського часу, В.Солдатенко у згаданій вище праці «Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Рік 1918» навів чисельність повстанців у 80 тис., а страйкарів – понад 150 тис. осіб. Великого розмаху антигетьманські виступи набули на Київщині. Зокрема, у праці підкреслено, що у цьому регіоні у серпні значно збільшилась порівняно з червнем територія, контрольована повстанцями, а збройні загони на тривалий час захопили велику кількість населених пунктів у Васильківському, Уманському, Білоцерківському, Сквирському, Фастівському повітах. Дослідник підкреслив, що наміри збройного повалення гетьманщини в учасників повстання виникли саме під час літніх 1918 р. повстань.

Далі автор зазначив, що восени, під час підготовки нової хвилі повстання, його організатори усвідомлювали необхідність уникнути помилок, які були допущені влітку, адже справі необхідно було надати організованого характеру, розробити план, зібрати й розподілити сили, скоординувати дії тощо⁶⁶. Учений справедливо зазначив, що для повстання необхідна була організація авторитетного, енергійного, ініціативного центру. Головну роль у цьому відіграли В.Винниченко і М.Шаповал⁶⁷.

Для сучасної історіографії важливим є висвітлення ходу військових дій, розвиток яких почався з Білої Церкви. В.Солдатенко розкрив шлях повстанців на Київ, підкреслив важливу роль у військових діях Чорноморського коша, що оперував у районі Буча – Ірпінь – Ворзель.

Справа повстання була здійснена лише тоді, коли його безпосередньою підготовкою зайнявся впливовий офіційний орган легальної опозиції – Український національний союз (УНС). Про це йдеться у дисертаційному дослідженні О.Бавико «Політична опозиція гетьманатомі П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.)»⁶⁸. До керівників організації повстання, окрім зазначених В.Солдатенком авторитетних у суспільстві лідерів, автор додав ще й С.Петлюру⁶⁹.

П.Гай-Нижник повалення гетьманської держави називає заколотом, а його осередком – Білу Церкву. Зі статті цього автора «Налагодження державної служби в добу Української революції» для історіографії повстанського руху на Київщині важливими є дані про те, що до лав повстанців уже на другий день загального виступу (15 листопада) було мобілізовано й озброєно

30 тис. селян⁷⁰. Однак, як зазначив автор, велика армія повстанців, що забезпечила триумфальний рух на Київ, розтанула з такою ж швидкістю, з якою виникла. Пояснити це можна тим, що повстанці, переважна більшість яких становили селяни, поваливши гетьманський режим, поспішили додому, щоби ділити панську землю. І відбувалося це в умовах, як зазначає П.Гай-Нижник, коли Україна перебувала у ворожому оточенні⁷¹. У селянському повстанському рухові, якому 1918 р. притаманні були масовість і зростання організованості, домінантою залишалось земельне питання, зволікання вирішення якого українськими урядами сприяло проявам селянської стихійності. Значною мірою давалася взнаки відсутність чіткого керівництва повстанськими масами.

Проте, незважаючи на вищевикладене, безсумнівними є висновки В.Солдатенка, що боротьба за повалення режиму П.Скоропадського та відновлення УНР цілком обґрунтовано вважається однією з вищих точок розвитку Української революції, одним із переможних її рубежів. Тому повстання, яке ініціювала й очолила Директорія у листопаді – грудні 1918 р., надзвичайно високо оцінюється в історіографії⁷².

Селянський повстанський рух Київщини 1917–1923 рр. є прикладом самоорганізації населення, здійснення військового збройного опору загарбникам, відстоювання своїх прав і свобод та спротиву зламати ведення укоріненого досвідом багатьох поколінь способу господарювання на власній землі. Так, наприклад, у квітні 1919 р. із 93 антибільшовицьких повстань, 34 відбулися на Київщині⁷³, що становило близько 37%, тоді як у Чернігівській губернії за цей місяць відбулося 20%, у Полтавській – 18,2%, Херсонській – 8,6%, Харківській – 7,5%, Подільській і Катеринославській губерніях – 4,3%. Успішними у Київській губернії були дії отамана Зеленого (Д.Терпила). Зокрема, у дослідженні «Військова та політична діяльність отамана Н.Я.Григор'єва (Серветника) у 1918–1919 рр.» історик А.Лисенко підтверджує, що отаман Зелений весною 1919 р. захопив Васильків, Кагарлик, Фастів, Ржищів. Відзначались активністю загони отамана Струка, а у Сквирі погрожував штурмом Києва голова Всеукраїнському Ю.Мазуренко⁷⁴. Піднесенню селянського повстанського руху на Київщині влітку 1919 р. сприяв похід у цей регіон Ю.Тютюнника, направлено туди отаманом Н.Григор'євим. Автор назвав цей рейд вдалим для Н.Григор'єва, адже він приніс йому тактичні переваги. Проте останній не зміг ними скористатися, після чого Ю.Тютюнник у середині липня 1919 р. приєднався до армії УНР на чолі з С.Петлюрою⁷⁵.

Значного розмаху восени 1919 р. повстанство Київщини набуло проти армії А.Денікіна. У районі Васильків – Обухів – Кагарлик – Миронівка – Канів білогвардійські тили громив усе той же отаман Зелений, а після його смерті – ще тривалий час діяли окремі його загони. У південній частині Київської губернії відзначалися активністю загони, що підпорядковувалися Холодноярському повстанському.

У контексті висвітлення війни УНР із білогвардійськими Збройними силами Півдня Росії генерала А.Денікіна розкривається лише один з аспектів повстанського руху на Київщині у ґрунтовних працях М.Ковальчука⁷⁶, дослідженнях В.Крупини⁷⁷. Зокрема, М.Ковальчук у дослідженні «Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння» відзначив, що повстансько-партизанський рух восени 1919 р. досяг небачених

до того часу у країні розмірів, а найбільш охоплені повстанським рухом, посилаючись на архівні документи, називає Черкаський, Чигиринський, Звенигородський повіти⁷⁸. Важливо, що дослідник звернув увагу на невдалі спроби українського командування використати проти білогвардійців повстансько-партизанські формування Київщини. Там діяли добре організовані кількатисячні повстанські з'єднання. Планувалося перекинути низку повстанських загонів до Південної Київщини, де обурення населення проти денікінців було найбільшим, дезорганізувати запілля білогвардійців і здійснити наступ на Київ, а далі рухатись на Лівобережжя⁷⁹. Ці плани наочно демонструють, що повстанський рух на Київщині – це масштабна боротьба, де активну участь брало селянство. Останні, у переважній своїй більшості, були обурені з приводу ганебної поведінки денікінців на окупованій території України. Про деморалізацію армії А.Денікіна зазначав 1920 р. один із керівників білогвардійського руху генерал П.Врангель: «Армія, вихована на свавіллі, грабунках і п'янстві, керована начальниками, що прикладом своїм розбещують війська»⁸⁰. Тому селяни Київщини ще з більшою активністю підтримали уряд УНР.

До кінця недослідженою залишається повстанська боротьба на Київщині проти більшовиків, адже вона висвітлювалася здебільше у контексті антибільшовицького руху селян Правобережної України, або ж в окремих повітах Київської губернії⁸¹.

У контексті висвітлення рейду з'єднань армії УНР під загальним командуванням М.Омеляновича-Павленка автори Я.Малик та О.Береза у праці «Запровадження радянського режиму в українському селі» подали розгортання повстанського руху на Правобережжі в період із 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р. Із вагомого фактологічного матеріалу дослідження виокремлюємо, що на Київщині активно проявили себе в той період селяни Чорнобильського та Радомишльського повітів. Дослідники відзначили, що у Чорнобильському повіті діяли загони Терешка, Рукоїда, Мартиненка і Струка, у Радомишльському піднімав селян на повстання штаб на чолі з Ю.Мордалевичем⁸². Військові дії частин армії УНР у ворожому тилу сприяли посиленню селянсько-повстанського руху Київщини.

Про поступову зміну сил у першій половині 1920 р. на користь Червоної армії та більшовицьких організацій у їх протистоянні з українськими селянами йдеться у дослідженні О.Шатайла «Генерал Юрко Тютюнник». Зокрема, автор веде мову про розширення з лютого 1920 р. революційних комітетів на території Київської губернії, введення у травні–червні в Україну значної військової сили: з Уралу – Башкирської дивізії, з Туркестану – 25-ї Чапаєвської дивізії, а з Кавказу – здеморалізованої 1-ї кінної армії С.Будьонного⁸³. Штаб останньої влітку 1920 р. перебував у м. Умань, що надавало значної моральної і військової підтримки більшовикам Південної Київщини.

На матеріалах окремих регіонів Південної Київщини політика більшовиків в утвердженні на селі радянської влади викривається в дослідженні «Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі»⁸⁴. Із матеріалів статті стає очевидним, що на Київщині, як і на інших захоплених територіях України, влада більшовиків впроваджувалась у формі тимчасових надзвичайних органів, наділених широкими повноваженнями. До них належали територіальні відгалуження Тимчасового робітничо-се-

лянського уряду України, Ради робітничої і селянської оборони України, Ради української трудової армії, а також революційні штаби, комнезами, надзвичайні комісії та революційні трибунали, спеціальні «трійки», «п'ятірки», «військові наради» та ін. Їхні надзвичайні повноваження, які відкидали елементарні загальноприйняті норми людської моралі і права, протягом багатьох років механічно переносились у новостворювані репресивні органи, вдосконалювалися, набували інших форм, але не втрачали попереднього жорстокого характеру.

Наведені в дослідженні приклади переконують, що до селян, які підтримували повстанців, застосовували репресивні заходи. Із цією метою 20 квітня 1920 р. Раднарком України прийняв «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями». Цей документ передбачав у місцевостях, охоплених повстанським рухом, вводити інститут заручників та кругову поруку населення за будь-яке заворушення, а тим більше виступ проти радянської влади. У випадках відверто виявленої ворожнечі населення, відмови видати повсталих можна було застосовувати сувору кару аж до спалення села. У цьому переконують нас і архівні документи: для боротьби з повстанським рухом із представників радянської влади були створені військові наради та запроваджено інститут відповідачів (відповідачі – особи, які, згідно з рішенням радянських органів влади, відповідали за дії повстанських загонів на певній території). Київська окружна військова рада затвердила інструкцію, згідно з якою, відповідачі призначалися в кожному селі з найбільш заможних і впливових громадян. На них покладалася відповідальність за діяльність місцевих повстанських загонів. Списки відповідальних складали волосні військові наради і через районні військнаради подавалися на затвердження військовим нарадам повіту. Відповідальні призначалися з розрахунку одна особа на 30 хат і не менше двох осіб від населеного пункту, де більше 9 хат та від хуторів. Згідно з інструкцією, до відповідачів не слід було зараховувати представників біднішого селянства, середняків, родичів червоноармійців⁸⁵. Дослідниця О.Біла у статті «Відповідачі – хто вони?» уточнила: не в усіх селах була необхідна кількість заможних селян, тому інструкція часто порушувалася. До відповідачів, за доносами, потрапляли різні категорії селян, їх призначення означало пряму загрозу для життя⁸⁶.

Щодо інституту відповідачів та характерних особливостей селянського повстанського руху 1917–1923 рр., боротьби проти радянської влади, в тому числі й на Київщині, йдеться у дослідженні «Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917–1923 років»⁸⁷. Зокрема, в матеріалах публікації йдеться, що відповідачі не могли залишати місце проживання без дозволу місцевого комнезаму, або виконкому. У випадку вбивства повстанцями представника радянської влади, червоноармійця чи комнезамівця, з числа відповідачів розстрілювали вдвоє більше. Щоб виявити жертву змушували кидати жереб. Якщо вбивство відбулося за межами села відповідальних призначали із сусідніх сіл. У разі відсутності того чи іншого відповідача, на його місце призначали кандидата у відповідачі. Майно вбитого відповідача та того хто втік, конфісковували. Уникнути покарання можна було тільки в тому разі, якщо виявлено і спіймано «справжніх винуватців», або ж у разі надання радянській владі особливих послуг у боротьбі з повстанським рухом. Відповідачів зобов'язували подавати до органів влади інформацію про односельців, які в той чи інший час брали участь у боротьбі

проти радянської влади, про наявність у населеному пункті дезертирів, зброї у населення. У разі арешту так званого ворога радянської влади чи представника повстанського загону, про якого не було завчасно повідомлено органи влади, або виявлення у селян зброї, на відповідачів накладали штраф. Штраф сплачували громадою. Конфісковане майно і штрафи надходили в рівних частках у розпорядження комнезамів та повітовий фонд з організації боротьби з бандитизмом при повіт нараді. Відповідачі, які пред'явили органам радянської влади спійманого повстанця, або надали дієву допомогу в розгромі антирадянського повстанського загону, переводилися до категорії кандидатів у відповідачі, а у разі повторення таких дій – звільнялися взагалі від відповідальності⁸⁸.

У дослідженні відзначається, що влітку 1920 р. на Київщині в Чигиринському (Холодний Яр), в Уманському, Таращанському, Канівському та Звенигородському повітах партизанський рух заявляв про себе надзвичайно сильно. Там активно діяли різні за чисельністю селянсько-повстанські загони на чолі з отаманами Верещакою, Гонтою (Лютий-Лютенко), Гризлом, Гулим, Дерещуком, Жуйворою, Загороднім, Квітковським, Мартинівським, Яблочком, Чорним Вороном та ін. Навколо міст Богуслав, Лисянка, Тараща та волосних містечок Боярка, Виноград, Медвин, Стеблів до серпня 1921 р. керівництво повстанськими загонами здійснював представник Національної козачої ради, отаман Квітковський. У Білій Церкві, Холодному Яру діяли окружні повстанські комітети, завданням яких було об'єднання розрізаних загонів і формування нових, контроль за їх діяльністю та інформування уряду УНР про розвиток повстанського руху.

Значна частина матеріалів дослідження сформована на основі документів Державного архіву Київської області та Галузевого архіву Міністерства оборони України, які повідомляли, що влітку 1921 р., в умовах, коли в Україні більшовики одну по одній почали викривати повстанські організації і ліквідувати повстанські відділи, окремі повстанські загони Київщини з метою збереження за собою ініціативи почали об'єднуватися. Зокрема, на Уманщині об'єдналися повстанці отаманів Квітковського і Мартиновського. Чисельність загону сягнула 1200 осіб. У дослідженні йдеться, що на той момент повстанці Київщини мали на озброєнні 40 кулеметів. Окрім зазначених повітів, селянський повстанський рух посилювався у Київському, Чернігівському, Радомисльському, Білоцерківському повітах. У районі Ставища активно діяв 8-й повстанський штаб на чолі з Якубовським. Повстанці вдалися до методів терору проти комісарів, керівників комнезамів, активних більшовицьких партпрацівників. Ця тактика наводила паніку на більшовиків і деморалізувала червоноармійців.

Із матеріалів дослідження виокремимо, що влітку 1921 р. більшовики змушені були визнати надзвичайну активність повстанського руху на Правобережжі в цілому і ту небезпеку, яку він становив для радянської влади. На підтвердження цього автор наводить відомості начальника секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР Таніна за липень 1921 р.: «Розвідуправ [...] вказує на посилення діяльності повстанського центру на Правобережжі. Робота петлюрівських організацій на Правобережній Україні [...] носить напружений характер [що свідчить – В.Щ.] про наближення часу повстання на Україні». Особливу активність на Київщині почали виявляти загони отаманів Струка, Орлика. Знову нагадали про себе повстанці отаманів Яблочка і Лісовика⁸⁹.

У спогадах учасника Другого Зимового походу В.Яновського, опублікованих 1995 р. Фондацією ім. О.Ольжича у збірнику «Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар» ідеться про готовність селянства Київщини, зокрема в околицях м. Ставище, до повстання: «Все було добре підготовлено; зброї – досить, і добре захованої, розроблено плани захоплення міліції, як рівно ж обеззброєння невеликих військових частин [...]; [...] настрої селянства в усіх районах Ставища* був настільки сприятливий повстанню, була така ненависть до москалів, що коли б генерал Тютюнник навіть із запізненням заявився в цьому районі – повстання охопило б низку повітів»⁹⁰.

Проте вважаємо, що відомості як з радянської сторони, так і з боку повстанкомів дещо перебільшені. Про надзвичайну активність селянських повстанських загонів можна говорити лише в окремих територіях України. Зокрема, напередодні Другого Зимового походу, а особливо з появою в українських землях армії УНР, активізували свої дії селянсько-повстанські загоны Київщини, зроста її підтримка місцевим селянством. Так, у південній частині Київського і північній частині Канівського повітів чисельно зріс і активізував свої дії загін отамана Петренка⁹¹. У Холодному Яру проявляли активність повстанці на чолі з І.Савченком-Нагірним, а в околицях Холодного Яру – загоны Залізняка, Загороднього, Чорного Ворона та ін. Виникали й нові повстанські загоны: у Мокро-Калигирській волості Звенигородського повіту, наприклад, із місцевих мешканців наприкінці жовтня 1921 р. сформувався бойовий загін у 150 осіб⁹². Як, на нашу думку, обґрунтованим є твердження авторів згаданого вище «Шевченкового краю...»: після поразки 17 листопада 1921 р. Волинської групи, Гулий-Гуленко повернув до Румунії, а селянсько-партизанська боротьба в Україні, в тому числі й на Київщині, втратила активність⁹³. А тому не можна запевняти про тогочасне загальне повстання на Правобережжі, і, тим більше, в Україні в цілому.

Разом із тим можемо переконливо зазначити, що в рамках дій зі знешкодження повстанського руху радянська влада вдалася до екстрених заходів: були створені маневрені, так звані летючі загоны, які застосовували акти репресій не лише до повстанців, а й до мирного населення. До загонів були приставлені політпрацівники, створені спеціальні органи з надзвичайними повноваженнями – трійки, до складу яких входили командир загону та представники місцевих політбюро і парткому. Зокрема, 13 вересня 1921 р. на засіданні Київської губвійськнаради за участю Л.Троцького прийнято рішення, що в боротьбі з повстанцями необхідно поєднати зусилля щодо охорони західних кордонів, а у прилеглих до них губерніях посилити заходи стосовно місцевого населення. Вже у грудні 1921 р. керівники окружної наради Київського військового округу на засіданні РНК доповідали про значні успіхи обраної тактики⁹⁴.

У цьому контексті переконливі факти навів у книзі «Листопадовий рейд» дослідник В.Верига. Він повідомив, що в одну з липневих ночей 1921 р. чекісти оточили будинок №30 на вулиці Великій Підвальній у Києві, куди

* Після викриття у Києві Козачої ради у Ставищах 1922 р. було розкрито повстанську організацію, провідників якої розстріляли. Загинув сотник Якубовський, його помічники – брати Дударці (один з яких проникнув у більшовицький комітет по боротьбі з бандитизмом, а другий – у продколегію), лісничий Грабовський, механік парового млина Кресаль-Ронський, робітник Радзієвський, невідомий дорожній майстер.

саме з'їхалися на нараду члени Козачої ради*. Усі присутні були заарештовані. Розгром ради призвів до катастрофи: численні повстанські загони, що були зв'язані з нею, та через раду – з Головним повстанським штабом у Львові, втратили майже всі зв'язки. Ті повстанські організації, які не були викриті, посилили конспірацію, що призвело до послаблення їх зв'язків зі штабом Ю.Тютюнника⁹⁵.

Розгром керівних повстанських організацій гнітюче вплинув на окремих отаманів: посилилася зневіра у можливість визволення України шляхом загального повстання, деякі отамани вирішили скористатися з проголошеної більшовиками амністії і припинили боротьбу. Лише з 8 по 17 серпня в Україні припинили боротьбу 35 отаманів і 2532 рядових повстанців, з яких арештовано, відповідно, 5 і 857, решта загинули в боях. Підрозділам Червоної армії і ВЧК восени та у грудні 1921 р. вдалося ліквідувати на Правобережжі загони отаманів Гонти, Бондаренка, Петренка-Погорілого, убити отаманів Каменюка, Чайку, Бернадського, захопити отамана Перепелицю, розпорозити загони Орлика і Онищука⁹⁶. 28 листопада арештували полковника Карого⁹⁷. Окрім того, протягом серпня добровільно здалися 19 отаманів і 647 рядових повстанців⁹⁸. З отаманів Київщини, які погодилися на амністію, радянські документи називають Пугача⁹⁹, Бойка, Ярошенка¹⁰⁰, Квітковського¹⁰¹, Зайця, Замогильного¹⁰², Іванова, Чорного Ворона¹⁰³ та ін. Останньому, щоправда, удалось втекти з-під варті до отамана Загороднього, а потім знову організувати повстанський загін.

Унаслідок пропагандистсько-агентурної роботи, яка була проведена під керівництвом уповноваженого Кременчуцького губчека П.Пташинського, і військових операцій, згодом значних втрат було завдано Холодноярському окружному повстанському.

Відходу частини селянства від боротьби сприяла нова економічна політика, проголошена 21 березня 1921 р. на X з'їзді партії більшовиків. Продрозверстку (необмежений грабунок) замінили продуктивним податком, селяни дістали дозвіл на торгівлю. Із цього приводу дослідник повстанського руху Р.Коваль у книзі «Отамани гайдамацького краю. ЗЗ біографії» писав: «Український господар, який занудьгував за мирною працею, якому дозволили працювати «на себе», капітулював, надавши перевагу не боротьбі за свою незалежність, а можливості сито жити в рабстві. [...] Ставлення селянства до повстанців швидко і виразно змінювалося на гірше»¹⁰⁴.

* В історіографії існує кілька версій щодо створення і діяльності Козачої ради. Дослідник П.Стегній у дисертаційному дослідженні «Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху)» розмежовує їх. Проте акцентує увагу на двох: зазначеній у радянській літературі на основі викладів О.Кучера і Д.Голінкова та найбільш вірогідній, на його думку, із зарубіжної історіографії, що викладена І.Мазепою. Згідно з першою, нову Козачу раду було створено 5 серпня 1921 р. у м.Біла Церква активістами Всеукраїнського повстанського руху, які врятувалися від арештів: М.Лозовиком, М.Симаком (він же «Суц» і «Дубок») і емісаром С.Петлюри, агентом 6-ї польської армії Т.Бессарабенком. Вона затверджена С.Петлюрою як центр роботи на Правобережжі для підготовки повстання в кількох губерніях. Згідно з версією І.Мазепи, Національна козака рада існувала в Києві, мала всеукраїнський масштаб та контакти з Тарновом і повстанським штабом. Цю організацію викрили в липні 1921 р. Дослідник В.Верига у книзі «Листопадовий рейд» в основному повторив версію І.Мазепи, але використав і радянську. Він пояснив існування двох Козачих рад – до арештів у липні і нової, створеної у серпні 1921 р. М.Лозовиком та ін. Більшість дослідників визначають петлюрівську орієнтацію Козачої ради, натомість П.Стегній доходить висновку щодо гетьманської або прогетьманської її орієнтації.

У численних дослідженнях Р.Ковалю у контексті висвітлення біографії отаманів Якова Водяного, Трохима Голого (Т.Бабенко), Юрія Горліс-Горського, Івана Гонти (І.Лютий-Лютенко), Семена Гризла, Антона Грозного, Зеленого (Д.Терпило), братів Чучупак, Бурлаки, Ларіона Завгороднього, Чорного Ворона (М.Скляр), Юрія Тютюнника та ін. значною мірою висвітлюється повстанський рух на Київщині. Так, коли автор розкриває постать Т.Голого, йдеться про значне повстання листопада 1919 р. селян Шепелухівської, Байбузо-Білозерської, Мошенської, Старосільської волостей Черкаського повіту проти денікінців, в ході якого повстанці іменували себе петлюрівцями¹⁰⁵. Іншими, досить важливими в історіографії повстанського руху фактами, є матеріали про так звану Мліївську республіку – територію Черкаського повіту в районі сіл Мліїв, Городище та ін., з урочищами Марусин Яр, Ламані гори, Середин Яр, Недашів став. А серед військових дій Т.Голого широко постає стратегічна операція низки повстанських отаманів зі штурму і взяття об'єднаними повстанськими військами 3 жовтня 1920 р. м.Черкаси¹⁰⁶.

У дослідженні постатей Я.Водяного, братів Чучупак перед читачем розкриваються сторінки історії боротьби повстанців Холодного Яру¹⁰⁷, через збройну боротьбу І.Гонти висвітлюється опір селян Південної Київщини більшовикам у 1919–1923 рр.¹⁰⁸, дослідження революційної діяльності отамана Зеленого сприяють деталізації селянсько-повстанської боротьби у Київському, Канівському, Таращанському повітах із листопада 1918 р. по жовтень 1919 р.¹⁰⁹

Однак, слід зауважити, що працям Р.Ковалю притаманна ідеалізація постатей отаманів, адже автор часто оминає факти, які змальовують негативно того чи іншого керівника повстанців. Дуже часто це призводить до спотворення історичних реалій. На думку окремих учених, головними вадами публікацій Р.Ковалю є абсолютизація мемуарних джерел та отождолення термінів «отаманщина» і «повстанство». Із цього приводу погодимось із В.Солдатенком, що отаманщину дослідник помилково виводить з іменування керівників повстанців отаманами, а звідси початки отаманщини відносить не до 1919 р., до чого схилиються більшість фахівців, а до 1917 р. під час формування загонів вільного козацтва. Дискутуючи у праці «Петлюра – отаманщина – погроми (історичні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій)», В.Солдатенко роз'яснює, що повстанство – це вияв непокори наявній політико-державній системі, масовий збройний спротив існуючій владі¹¹⁰.

Про підготовку на весну 1922 р. центральними повстанськими установами УНР загального повстання в Україні йдеться у дисертаційному дослідженні П.Стегнія «Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху)»¹¹¹. Автор відзначив, що у повстанстві 1921–1923 рр. злилося два чинники: стихійний селянський опір більшовикам та організаційна діяльність повстанських установ¹¹². До тісної співпраці з повстанськими установами УНР, визнаючи їх зверхність, поступово перейшли повстанські організації комуністичної (ліві есери та ліві есдеки), махновської, савинковської і, навіть, гетьманської орієнтації. До повстанських акцій УНР приєдналися військові й політичні сили Дону, Кубані, політичний комітет Б.Савинкова. Автор перекоонує: ряд дослідників визнали, що коаліція антибільшовицьких сил могла об'єднати цілий блок

держав, спрямованого проти радянської Росії¹¹³. Проте запланований масштабний виступ залишився нереалізованим. На заваді стали розкол серед керівників в еміграції, погіршення їх відносин з урядами Польщі, Румунії та Франції¹¹⁴. До висновків П.Стегнія можемо додати і ще одну причину – повстанці у своїх діях не виявляли єдності, діяльність загонів була розпорошена. Як наслідок – нищівні удари з боку радянської влади. Так, наприклад, у березні 1922 р. Київська губернська надзвичайна комісія порушила справу щодо Козачої ради Правобережної України. Було заарештовано сотні осіб. Із 24 по 26 серпня більшовики організували суд над учасниками Козачої ради. До вищої міри покарання через розстріл були засуджені 46 учасників, виправдано – 7. Вирок затвердили у Харкові 27 серпня і того ж дня він був виконаний. Інший судовий процес у справі 8-го Повстанського району відбувся з 26 по 31 серпня 1922 р. Із 145 звинувачених осіб до вищої міри покарання засуджено 91, позбавлено волі на різні терміни – 21¹¹⁵.

Щодо значного удару по повстанському руху наприкінці вересня 1922 р. на Київщині йдеться в дослідженні Р.Коваля «Операція «Заповіт». Чекістська справа №206: Історичний нарис», де автор на основі архівних матеріалів висвітлив поразку Холодноярського повстанського комітету, коли в результаті діяльності чекістів Гамалії і Завірюхи, які увійшли в довіру до керівників Холодноярського повстанського організованого Звенигородського з'їзд, на якому, нібито з метою координації дій отаманів мала бути визначена дата початку Всеукраїнського повстання. Планувалося зразу арештувати керівників підпілля Кременчуцької, Катеринославської, Миколаївської і Одеської губерній. Проте не всі керівники прибули у Звенигородку. Однак із числа прибулих були арештовані Л.Загородній, М.Голик-Залізник, Д.Гупало, Т.Компанієць, В.Ткаченко, О.Добровольський та ін.¹¹⁶ Зупинився на цій події у своїй дисертації і П.Стегній¹¹⁷.

Із кінця 1922 р. можемо говорити лише про окремі селянські виступи. Однак у Київській та інших правобережних губерніях весною – на початку літа 1923 р. відмічається новий їх спалах. Проте більшовики завдали випереджувального удару, ліквідувавши ряд окружних повстанських комітетів, серед яких був і комітет Київської губернії. На кінець 1923 р. повстанський рух на Київщині та і в Україні був майже подавлений. Проте, як переконують дослідники Г.Капустян у дисертаційному дослідженні «Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років», П.Стегній у зазначеному вище дослідженні та ін., боротьба українських селян продовжувалася і в подальші роки, а В.Васильєв і Л.Віола у праці «Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)» зазначили, що боротьба набрала нових форм і мала місце аж до початку 1930-х рр.¹¹⁸

Таким чином, дослідження сучасних вітчизняних учених, зіставлення матеріалів їх праць з архівними документами засвідчили, що Київщина – один із найбільших регіонів селянсько-повстанського руху в Україні 1917–1923 рр., де досить сильно відчувалися самостійницькі настрої, а в історичній пам'яті населення міцно збереглися традиції українського козацтва, що 1917 р. вилилось у його відродження у формі вільнокозачого руху, а в 1918 р. призвело до масового селянсько-повстанського руху, який досить швидко поширився на інші території України. Повстанський рух 1918–1923 рр. у

цьому регіоні – це приклад організації й активного збройного опору селян загарбникам – німецько-австрійським, денікінським, більшовицьким військам; непримиримість українських селян щодо зволікання українських урядів у вирішенні аграрного питання; протидія політиці більшовиків в українському селі, спрямованої на впровадження чужих українському селянинові форм господарювання, класове розшарування тощо.

Незважаючи на зростаючу в останні роки кількість праць, в яких автори намагалися висвітлити різнобічні аспекти селянського повстанського руху на Київщині, аналіз стану наукової розробки дозволяє говорити про нього як про ще недостатньо досліджену проблему в українській історіографії.

¹ *Захарченко П.П., Земзюліна Н.І., Нестеров О.І.* У поході за волею: (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році). – К., 2000. – 175 с.

² *Нестеров О.В.* Селянський повстанський рух на Правобережній Україні (1919 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 188 с.

³ *Стегній П.А.* Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Дис. ... канд. іст. наук. – Кременчук, 2000. – 230 с.

⁴ *Олійник С.В.* Галицьке військо і визвольні змагання на території Правобережної України (липень 1919 – травень 1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 220 с.

⁵ *Красносілецький Д.П.* Антибільшовицький рух селян у Правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках. – Хмельницький, 2009. – 276 с.

⁶ *Ісаков П.М.* Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 250 с.

⁷ *Лисенко А.А.* Отаманські формування на Лівобережній Україні у другій половині 1918 – 1919 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – 233 с.; *Його ж.* Отаманські формування на Лівобережній Україні у другій половині 1918–1919 рр.: Монографія. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – 249 с.

⁸ *Котляр Ю.В.* Повстансько-партизанський рух українських селян у 1919 – на початку 1920 рр. (На матеріалах Півдня України): Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 1997. – 176 с.; *Його ж.* Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки. (1919–1920 рр.). – Миколаїв, 2000. – 118 с.

⁹ *Горбунов Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М.* Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр. – Херсон, 2003. – 340 с.

¹⁰ *Ревегук В.Я.* У боротьбі за волю України. (Визвольні змагання на Полтавщині, 1920–1925 рр.). – Полтава, 2000. – 178 с.

¹¹ *Боган С.М.* Повстанський рух в Одеській губернії у 1920–1923 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2003. – 220 с.

¹² *Завальнюк К.В.* Провісники волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.). – Літин, 2005. – 352 с.

¹³ *Федоровський Ю.Р.* Повстанський рух у Донбасі та Махно: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – 180 с.

¹⁴ *Мотенко Я.В.* Селянський рух у Харківській губернії (1917–1921 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2005. – 195 с.

¹⁵ *Історія українського селянства: Нариси у 2 т.* – К., 2006. – Т.1. – 632 с.; Т.2. – 656 с.

¹⁶ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.; *Його ж.* Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4 т. – Т.ІІ: Рік 1918. – К., 2009. – 411 с. та ін.

¹⁷ *Ганжа О.І.* Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія «Історичні зошити». – К., 1996. – 42 с.; *Її ж.* Протидія селян тоталітарному режиму // Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К., 2000. – 208 с.

- ¹⁸ Божко О. Генерал-хорунжий Армії УНР: Невідома автобіографія Юрія Тютюнника // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.24–56.
- ¹⁹ Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188 с.; *Його ж.* Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень–грудень 1918 року): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 176 с.; *Його ж.* Селянський рух в Україні у контексті антигетьманського повстання (осінь 1918). – К., 1997. – 46 с.
- ²⁰ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – 576 с.
- ²¹ Земзюліна Н.І. Повстанський рух українського селянства 1917–1918 рр. (Історіографічний нарис). – К., 1998. – 52 с.
- ²² Малик Я., Береза О. Запровадження радянського режиму в українському селі. – Л., 2001. – 391 с.
- ²³ Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2001. – 216 с.
- ²⁴ Куташев І.В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – 236 с.
- ²⁵ Нестеров О.В. Указ. праця.
- ²⁶ Стегній П.А. Указ. праця.
- ²⁷ Красносілецький Д.П. Указ. праця.
- ²⁸ Захарченко П.П., Земзюліна Н.І., Нестеров О.І. Указ. праця; «Край козацький. Довідник з історії Лисянщини». – К., 2004. – 408 с.; Шевченків край: історико-етнографічне дослідження. – К., 2009. – 546 с.
- ²⁹ Захарченко П. Звенигородсько-Таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення // Історія України. – 1998. – №7, 8.
- ³⁰ Щербатюк В. Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. – 2002. – №2. – С.43–53; *Його ж.* Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі (на прикладі окремих регіонів Південної Київщини) // Визвольний шлях. – 2002. – №8. – С.38–47; *Його ж.* Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року // Вісник Академії праці та соціальних відносин. – 2009. – №4. – С.163–168.
- ³¹ Боган С.М. Повстанський рух у Київській губернії у 1921 році // Записки історичного факультету. – Вип.10. – Одеса, 2000. – С.189–192.
- ³² Петриченко К.В. До питання про селянський повстанський рух у березні 1917 – серпні 1919 рр. у Київській губернії: поняття, періодизація, типологія, причини та наслідки // Зб. наук. праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т.ХХІ. – К., 2008. – С.217–225.
- ³³ Ковальчук М. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Київщині (вересень 1919 – січень 1920 рр.) // Укр. іст. журн. – 2009. – №5. – С.106–121.
- ³⁴ Див.: Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997. – 188 с.
- ³⁵ Солдатенко В.Ф. Указ. праця. – С.13.
- ³⁶ Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т.2. – К., 2007. – С.457–458.
- ³⁷ Солдатенко В.Ф. Указ. праця.
- ³⁸ Щербатюк В. Тимчасовий революційний комітет з охорони порядку на Звенигородщині // Край козацький: Довідник з історії Лисянщини. – К., 2004. – С.274.
- ³⁹ Див.: Лободаєв В., Савченко Г. Діяльність загонів вільного козацтва (лютий – квітень 1918 р.) // Воєнна історія. – 2008. – №1. – С.48–58.
- ⁴⁰ Верстюк В.Ф. «Вільне козацтво» в українській революції 1917–1921 рр. // Історія українського козацтва: Нариси у 2 т. – Т.2. – К., 2007. – С.434.
- ⁴¹ Лободаєв В.М. Звенигородський кіш Вільного козацтва: становлення та еволюція ідейно-організаційної структури (березень 1917 – квітень 1918 рр.) // Вісник Київського університету імені Т.Шевченка. – К., 1999. – Вип.45. – С.21–25.
- ⁴² Бондаренко В.Г. Вивчення проблеми Вільного козацтва у 1917–1918 роках за допомогою статистичних джерел // Історичні і політологічні дослідження. – 2004. – №2. – С.102–106.

- ⁴³ *Верменич Я.* Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження. – [Рец.]. – К., 2009. – 546, VIII с.: іл. – (Серія «Історія регіонів України») // Укр. іст. журн. – 2009. – №6. – С.216.
- ⁴⁴ Шевченків край: історико-етнографічне дослідження. – К., 2009. – С.90, 192.
- ⁴⁵ Там само. – С.176–230.
- ⁴⁶ *Солдатенко В.Ф.* Українська революція... – С. 535–537.
- ⁴⁷ *Захарченко П.* Звенигородсько-Таращанське повстання на Київщині у 1918 році: погляд із сьогодення // Історія України. – 1998. – №7, 8.
- ⁴⁸ *Щербатюк В.* Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. – 2002. – №2. – С.43–53.
- ⁴⁹ *Захарченко П.* Указ. праця. – №7. – С.4.
- ⁵⁰ *Солдатенко В.Ф.* Указ. праця. – С.535.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² *Захарченко П.* Указ. праця.
- ⁵³ *Щербатюк В.* Історія регіонів України: Лисянщина. – К., 2002. – С. 159.
- Його ж.* Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 44.
- ⁵⁴ *Солдатенко В.Ф.* Україна в революційну добу... – С.248, 328.
- ⁵⁵ *Захарченко П.* Указ. праця. – №8. – С.5.
- ⁵⁶ *Щербатюк В.* Звенигородське збройне повстання // Воєнна історія. – 2002. – №2. – С.51.
- ⁵⁷ *Захарченко П.* Указ. праця. – №8. – С.4.
- ⁵⁸ *Щербатюк В.* Указ. праця. – С.43–53.
- ⁵⁹ Лист отамана Михайла Павловського // Нова Рада. – 1918. – № 243.
- ⁶⁰ *Іванченко М.* Вільне козацтво // Добридень. – 2000. – №2/6. – С.28–31; №7/11. – С.42–47.
- ⁶¹ *Солдатенко В.Ф.* Указ. праця. – С.245.
- ⁶² *Пиріг Р.Я.* Державна служба Гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Збірник текстів виступів на наук.-практ. конф. (Київ, 18 листоп. 2008 р.). – К., 2009. – С.31, 33.
- ⁶³ *Захарченко П.* Указ. праця.
- ⁶⁴ «Край козацький. Довідник з історії Лисянщини». – К., 2004. – С.36, 242.
- ⁶⁵ Див.: *Сідак В.* Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., 1998. – 320 с.
- ⁶⁶ *Солдатенко В.Ф.* Указ. праця. – С.295.
- ⁶⁷ Там само. – С.294.
- ⁶⁸ *Бавико О.Є.* Політична опозиція гетьманатові П.Скоропадського (квітень – грудень 1918р.): Дис. ... канд. політ. наук. – К., 2007. – 187 с.
- ⁶⁹ Там само. – С.16.
- ⁷⁰ *Гай-Нижник П.П.* Налагодження державної служби в добу Української революції // Державна служба України в історичному контексті: проблеми становлення та розвитку: Збірник текстів виступів на наук.-практ. конф. (Київ, 18 листоп. 2008 р.). – К., 2009. – С.50.
- ⁷¹ Там само. – С.51.
- ⁷² *Солдатенко В.Ф.* Указ. праця. – С. 341.
- ⁷³ *Малик Я., Береза О.* Указ. праця. – С.279.
- ⁷⁴ *Лисенко А.А.* Військова та політична діяльність отамана Н.Я.Григор'єва (Серветника) у 1918–1919 рр. // Укр. іст. журн. – 2009. – №6. – С.75.
- ⁷⁵ Там само. – С.76.
- ⁷⁶ *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – 576 с.; *Його ж.* Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Київщині (вересень 1919 – січень 1920 рр.) // Укр. іст. журн. – 2009. – №5. – С.106–121.
- ⁷⁷ *Крупина В.О.* Білий рух в Україні (1917–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 225 с.

- ⁷⁸ Ковальчук М. Указ. праця. – С.218, 276.
- ⁷⁹ Там само. – С.157.
- ⁸⁰ Державний архів (ДА) м. Севастополя. – Ф.Р.391. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.4.
- ⁸¹ *Красносілецький Д.П.* Указ. праця; *Його ж.* Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УСРР у 1920–1924 роках: Дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 244 с.; *Щербатюк В.М.* Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі (на прикладі окремих регіонів південної Київщини) // *Визвольний шлях.* – 2002. – №8. – С.38–47.
- ⁸² *Малик Я., Береза О.* Указ. праця. – С.290.
- ⁸³ *Шатайло О.* Генерал Юрко Тютюнник. – Л., 2000. – С.50–51.
- ⁸⁴ *Щербатюк В.М.* Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі (на прикладі окремих регіонів південної Київщини) // *Визвольний шлях.* – 2002. – №8. – С.38–47.
- ⁸⁵ Галузевий Державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МО України). – Ф.Р.3773. – Оп.19823. – Спр.12. – Арк.176.
- ⁸⁶ *Белая О.* Ответчики – кто они? // 2000 (газета). – 2005. – №33. – С.5.
- ⁸⁷ *Щербатюк В.М.* Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917–1923 років // *Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки».* – Черкаси, 2008. – Вип.133/134. – С.114–120.
- ⁸⁸ Там само. – С.115–116.
- ⁸⁹ Там само. – С.117–118.
- ⁹⁰ *Яновський В.* За Україну, за її долю // *Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд.* Базар. – К., 1995. – С.127–128.
- ⁹¹ ГДА МО України. – Ф.Р.3773. – Оп.19823. – Спр.16. – Арк. 330.
- ⁹² Там само. – Арк.343.
- ⁹³ Шевченків край: історико-етнографічне дослідження. – К., 2009. – С.223.
- ⁹⁴ ГДА МО України. – Ф.Р.3773. – Оп.19823. – Спр.16. – Арк.399.
- ⁹⁵ *Верига В.* Листопадовий рейд. – К., 1995. – С.33.
- ⁹⁶ ГДА МО України. – Ф.Р.3773. – Оп.19823. – Спр.16. – Арк.399, 408.
- ⁹⁷ Там само. – Арк.395.
- ⁹⁸ Там само. – Арк.109.
- ⁹⁹ Державний архів Київської області. – Ф.Р.1. – Оп.1. – Спр.282. – Арк.434.
- ¹⁰⁰ ГДА МО України. – Ф.Р.3773. – Оп.19823. – Спр.16. – Арк.34.
- ¹⁰¹ Там само. – Арк.64.
- ¹⁰² Там само. – Арк.84.
- ¹⁰³ Державний архів Черкаської області. – Ф.Р.189. – Оп.1. – Спр.55. – Арк.38.
- ¹⁰⁴ *Коваль Р.* Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – С.134–135.
- ¹⁰⁵ *Коваль Р.* Отаман Мліївської Гайдамацької Січі Трохим Голий // *Отамани гайдамацького краю.* – С.76.
- ¹⁰⁶ Там само. – С.77, 82.
- ¹⁰⁷ *Коваль Р.* Яків Водяний, смілянський полковник // Там само. – С.36; *Його ж.* Василь Чучупак, Головний Отаман Холодного Яру // Там само. – С.441–445.
- ¹⁰⁸ *Коваль Р.* Іван Лютий-Лютенко, отаман Звенигородщини та Холодного Яру // *Повернення отаманів Холодного Яру.* – К., 2001. – С.116–118.
- ¹⁰⁹ *Коваль Р.М.* Отаман Зелений: Історичний нарис. – Вінниця, 2008. – 200 с.
- ¹¹⁰ *Солдатенко В.* Петлюра – отаманщина – погроми (історичні факти й оцінки на тлі новітніх публікацій) // *Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття.* – К., 2008. – С.332–333.
- ¹¹¹ *Стегній П.А.* Указ. праця.
- ¹¹² Там само. – С.184; *Його ж.* Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – С.12.
- ¹¹³ *Стегній П.* Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Дис. ... канд. іст. наук. – Кременчук, 2000. – С.184.

¹¹⁴ Там само. – С.8–9.

¹¹⁵ ГДА МО України. – Ф.Р.3773. – Оп.19823. – Спр.13. – Арк.57.

¹¹⁶ Див.: Коваль Р. Операція «Заповіт». Чекистська справа №206: Історичний нарис. – Вінниця, 2007. – 232 с.

¹¹⁷ Стегній П. Указ. праця. – С.174–175.

¹¹⁸ Див.: Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Дис. ... д-ра іст. наук. – Кременчук, 2003. – 433 с.; Стегній П. Указ. праця; Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – 536 с.

On the basis of the researches of contemporary Ukrainian scientists the degree of coverage of the peasant insurrectionary movement in Kyiv region in 1917–1923 is considered in this article.

І.І.Тюрменко*

НАТАЛЕНА КОРОЛЕВА: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ

Стаття присвячена дослідженню маловивчених сторінок життя і творчої діяльності української письменниці Наталени Королевої.

Кармен Альфонса Фернанда Естрелья Наталена, а по матері ще й де Кастро Лачерда Медіначеллі Фернандес де Кордова і Фідеро (таке наймення письменниці отримала після смерті матері за наполяганням материнської родини, хоча це і не відповідало іспанській традиції давати родові прізвище по батькові) – іспанська грандеса, відома в українській літературі як Наталена Королева (1888–1966 рр.), яка з 1919 р. і до кінця свого життя проживала на теренах Чехословаччини. Саме на чеській землі з початку 1920-х рр. до кінця 1930-х рр. письменниці створила переважну більшість різножанрових творів (нарис, романи, оповідання, переклади, словники, замітки, статті, казки, байки), які виходили друком у різноманітних західноукраїнських (переважно львівських), закарпатських, віденських українських друкарнях. Публікувалася Н.Королева і у чеських журналах.

Феномен її доробку полягає перш за все в екзотичності сюжетів літературних творів, чудово розвиненій історично-белетристичній інтуїції, що допомогло Н.Королеві реалізувати свій інтелектуально багатий внутрішній світ. Поєднавши в єдине ціле тонке мереживо східних почуттів із долею багатьох європейських народів (романського, греко-римського, візантійського й слов'янського), письменниці намагалася показати не лише спільність історії, а й багатство різних культур, їх тісний взаємозв'язок і взаємопроникнення.

Найпліднішими у творчому житті Н.Королевої можна вважати 1930-ті рр. Саме тоді побачили світ найвагоміші її збірки легенд «Во дні они» (1935 р.), «Інакший світ» (1936 р.); повісті «1313» (1935 р.), «Без коріння» (1936 р.), «Предок» (1937 р.), «Сон тіні» (1938 р.), «Легенди старокиївські» (1942–1943 рр.). У 1961 р. у Чикаго видано її повість «Quid est veritas?».

* Тюрменко Ірина Іванівна – д-р іст. наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії та культурології Національного авіаційного університету (Київ).